

Foto de Claudio Cainelli

Defileda "guanc dala gherdëina" te Sëlva ai 01.08.2010.

L guant dala gherdëina

"Gherdëina, Gherdëina dl'oma si rujené, rejona, rejona y no te l desmincé", nes lecorda la bela ciantia de Leo Runggaldier da Furdenan (1888-1961). Coche nosta bela rujeneda ladina ie nce nosc guant dala gherdëina n simbul de nosta identità ladina y elemënt de union dla jënt de duta la valeda. Y coche la va de bujën de rujené la rujeneda dl'oma per no la desmincë, válà nce de bujën de tré sëura nosc biei guanc dala gherdëina, per manteni vives la vedla cunescëncies y usanzes, per pudëi les tramandé ala generazions che vën do.

Bele da pitla muta ti cialovi cun gran amirazion ala jënt che se furniva drët da catif cun l guant de nosta aves y besaves tla ucajions de majera festes te nosta valeda, la pruzescions de Dumënia dai Andli y de Sacro Cuer de Gejù, dla Segra dl Rosar y pra la segres di luesc de Gherdëina. Sambën messova la umans se njenië ca i guanc bele vel' di dant, cialan che la ciamëijes y i zandli fossa biei blanc y sterchei, la pintes bela paidelndes, i ciauzei che lujëssa drët bel y che dut cant fossa stat al orden per ji furnìi a puntin en sandì. Se furnì cun l guant dala gherdëina ie, coche scrij Roland Verra te si liber "Ladinien - Fünf Täler in den Dolomiten" 1997, a plata 93, n rituel, davia che l se damanda truepa prezijon y n à da se tò dl'aurela assé, l se damanda savëi y paziënza a se tré sëura do la regules tramandedes. Chësc fej unëur a chi che se tol su chësc gran lëur, ti fajan nce sentì plu

sot l senificat dla festa. L fova i guanc che i ova arpà dai genitors o da si nãinesc o che i se ova lascia fé, dessegur cun vel' sacrificze, dai sartëures de Gherdëina che à for laurà cun gran lezitëenza y cialà dla bona cualità di materiai tãuc per fé i guanc.

La cunescéñces n con' de co se furnì y co manteni i guanc dala gherdëina ie daniëura unides tramandedes te familia da generazion a generazion. N gran rengraziamënt ti va a duc i cumëmbri dla lies dai guanc dala gherdëina y a duta chëla lies che va pra la festes cun i guanc dala gherdëina y che cun gran mpëni a da for incà cialà de manteni l vedl savëi tramandà. I cumëmbri dla lies dai guanc dala gherdëina a for sotrisà la mpurtanza de jì cun i guanc cun denità, coche sëni de stima per nosc antenac. Pludagiut se cruziova la badësses de nvië l'ëiles dal guant dala gherdëina a unì ala pruzescions. La lies mprësta al didancuei ora i guanc, che ti ie unic dunei da benefatëures y che la lies a pudù cumpré o lascé fé cun cuntribuc publics, acioche duc posse avëi legrëza a i tré sëura y a ti cialé per cunëscer miec nostra storia y cultura ladina.

Purtruep suzédel for plu y plu suvënz che i guanc dala gherdëina arpei dal'ava o dai genitors ne vën nia trac sëura, pervia che la jënt ne à nia plu dl'aurela, o che la ne à degun nteres o ajache l guant ti ie massa pitl (chësc suzed dantaldut pra la cazina/slapa, ulache la aves fova plutosc pitles de statura).

Cun gran savëi y ardimënt à Anda Malia Obletter Anderlan da Cudan scrit n articul scialdi bel y nteressant n con' di guanc dala gherdëina tl "Calënder de Gherdëina 1969", plates 53-63. Repurton tlo cun la grafia d'al didancuei:

"Zacan, dan plu cënc ani, se furniva duc cun l guant de si valeda. La dumënies y festes chël de sandì, i dis da lëur chël da unidi. Pludagiut ne cunesciòven degun auter furnimënt. Te uni valeda, dala Dolomites y nce sëura duta la Elpes ovi si furnimënt, te uni val n auter, autramënter tl möudl, ti culëures y autres nce la usanzes, can l tré sëura. Ntlëuta cunesciòven al furnimënt da ulà che vel' viandard univa caprò. Sun i marcëi o te zità, ulache l se abinova suvënz jënt de de plu valedes, cunesciòven riesc sce un fova de Gherdëina o de Puster o de Venuest o de vel' autra valeda. Chësc furnimënt tramandà dai aniscimi se à dlonch manteni belau unfat nchin ala fin dl centené passà. Te vel' luesc vëniel mo trat sëura for y da duc nce al didancuei. Plu da giut fova chësc plu scëmpl y dala bonavia, pon, cun l passé di ani saràl unì mudà velch, ma daniëura cun gran savëi y bon gust, nchin che l ie deventà l furnimënt che nostra l'aves à mo trat sëura uni dumënia y festa y nce i dis da lëur. Bele da dalonc udòven pra l guant sce una fova na fëna o na muta, sce un fova n uem o n jëunn. Bel messòvel vester a udëi cun ce vijion che duc teniva dala vedla usanzes, duc furnii

ala gherdëina.”

Nce al didancuei pòssen desferenzië pra la gran festes, ti cialan al guant dala gherdëina, chëi che ie da maridei:

- la mutans dala gherlanda spiza y la jëunes dal ciapel vërt va en manies (cun na ciamëija blancia de lin o bambesc), la ëiles maridedes va cun la bagana (mantel de drap de lana foscia cun polsc vërc) cun l ciapel fosch, o l carsetl (joca stluta de drap de lana bruma scura o de sëida foscia) cun la cazina/slapa;

- i jëuni va cun l camejot curt y l ciapel vërt, i ëi maridei cun l zelinder cun la bagana (mantel de drap de lana rossa, vërda o bruma scura che ruva sot al jenodl).

Bele zacan ie dut unì regulà y duc se tën mo for a chësta usanzes.

Coche stlarësc la studiëusa Donatella Bindi Mondaini te si liber “I costumi della Val Gardena”, ie l guant dala gherdëina esprescion dla storia de nosta valeda y dl svilup sozio-culturel de si populazion.

L gran depenjadëur Defregger à studià avisa i guanc dla valedes dla Elpes. Ël aprijova la belëza dl guant dala gherdëina per si culëures vives y si

Te stua, pitura de bera Šépl da Jumbierch, 1900.

La jëuna fej zandli cun la mazëtes sun l puntl y i ëi zipla pra penic. Pra l furnimënt da unidì ài sëura la manies, l mueder, la rocia nfaudedda, la brea nchin jal jenodl, che n à nce sëura pra l guant da festa te na version plu rafineda.

richëza de drap y d'antlaries. Sibe l Defregger che si sculé y cumpani Josef Moroder da Jumbierch (* a Urtijëi dl 1846, + a Urtijëi dl 1939), nce tlamà l "Lusenberger", reprejentova te si chedri la jënt dla Elpes, paures, iagheri, scizeri te mumënc de vita da unidì, ulache la ëiles ova, coche guant da unidì, na rocia foscia nfaudeda cun n gurmel, la manies blances, n mueder y datrai n fazulët sun la sciabiles, sun l cë n ciuf y l frisc de uluch; i ëi ova, coche guant da unidì, na brea nchin al jenodl, ciauzes blances, n camesëul y na ciamëija (cëla pitura plata dlongia).

Pludagiut savova truepa landes da fé cun i spëisc slapes y maneghins, ciauzes de lana o de bambesc y zandli cun la mazëtes sun l puntl. L puntl fova n plumac drët dur a forma de rodì, ulache l univa ndluà l dessëni dl zndl che dassova unì fat; la mazëtes cun l fil nspuelà lessù (4-5 o nce 15-20 pèr aldò dl zndl plu o manco cumplicà) univa auzedes via y ca, nturjan l fil, aldò dl dessëni, nchin che l univa dainora zndl biei y che tën drët giut, a chëi che n ti dijova zndl dl bon. Bele tl 1500 fajova truepa ëiles te Gherdëina zndl. La zandleres se abinova cun l puntl dai zndl te stua pra la ujina o jurmana o nona a lauré, s'la ciaculan o ciantan, y l lëur jiva inant plu aslune y garatova miec. Davia che belau duta la ëiles ova zacan ciamëijes ulache l tucova de biei zndl orainsom la manies, univel ntlëuta adurvà deplù zndl che no al didancuei. La zndlëtes, per solit ëiles jëunes mo da maridé, y i zndlëc, ëi jëuni, jiva te d'autra valedes de dut l Tirol a marciadé de zndl, fazulëc, spighëtes, pintes, ciauzes, vëtes, jides, fil da cuji y d'autra roba che n adurvova sibe pra i guanc da unidì che pra i guanc da sandi.

Tl ann 1846 scrijova Streub te "Drei Sommer in Tirol" che l'ëiles te Gherdëina juda la gran pert pea a fé chiena o a ziplé, ma vel' una se dà mo ju a fé zndl cun la mazëtes. Tl 1500 ovi nce scumencìà te Gherdëina a fé lëuden, che fova per si bona qualità scialdi aprijà te dut l Tirol, y a turné (dantaldut ciadins de lén). I lëures de fé zndl cun la mazëtes sun l puntl y de fé lëuden ie erc jic perdui te Gherdëina, davia che al didancuei ne sà plu deguni da i fé.

La bona man per l'ert y si nteres per l cumerz ova purtà chëi de Gherdëina tl 1600 ora per l mond, a vënder la scudeles turnedes y la roba da se tripé (chiena) tl prim turneda y plu tert nce zipleda, sun i marcëi de duta Europa, jan a pe cun la fierbla sun l spinel. Tl 1700 y tl 1800 ova l cumerz de figures zipledes y de auteresc fac te Gherdëina giapà for plu y plu mpurtanza.

Coche conta Elfriede Perathoner y Albert Moroder te si liber "100 Jahre Marktgemeinde St. Ulrich", 2007, plata 119, ova chëi de Gherdëinagiaùrì ntëur al 1800 te 130 ziteies 279 filieles per si cumerz de articuli de lén: dant tla Talia, Spania y Portugal (pervia dla sauridanza a mparé l lingaz nia scialdi deferënt dal ladin), dadedò nce tla majera ziteies dl'Europa y dl'America (ruvan nchin tl Mexico tl 1777). I marciadënc ne purtova nia

C. Leu. Clith.

Lith. de V. Ritter.

Marciadënt che jiva ora per l mond a vënner chienà. (Litografia depënta a man)

mé te Gherdëina la nuviteies da dut l mond, ma nce de bela scincundes per la fëna, la fia o la nevicia:

- a Paris, Unieja o te d'autra de gran ziteies cumprovi de bela sëides o pintes che stramuda y sëida cun ondes, che l'ëiles tulova per fé si gurmiei per l guant da sandi;
- zandli drët fins che univa dala Flandres tl Belje o dala region de Valenciennes tla Franzia dl nord, che l'ëiles tulova per fé i culeresc dla

Zandlëta. (*Litografia depënta a man*)

gherlanda spiza y la slapes;

- filzes de granat scur y lucënt dala Boemia y filzes de curei dala regions dlongia l mer, che lecorda la pruveniënza marina dla Dolomites.

Chësta bela scincundes univa tèutes dal'ëiles pra la gran festes per abelì si guanc. Cun l passé dl tèmp à l furnimënt da festa di ëi y dl' ëiles de Gherdëina abù vel' mudazion, y l ie unit for plu y plu preziëus y elegant. Bera Franzl Moroder da Lenert scrijova tl 1891 te si liber "Das Grödner Thal" che te Gherdëina unìvel trat sëura da duc, ëi, ëiles y sculeies nchin ntëur al 1820, la cazines blances fates cun i spëisc y cun fil de bambesc. Per l inviern iesi pona passei a na cazina de lana che vën al didancuei trata sëura dal'ava y dal nëine pra la gran festes. Per i dis plu ciauc ovi na cazina a piz, de sëida foscia cun risses cuecenes, drët longia cun n batotl orainsom.

Sun i chedri de Altenmutter y de Defregger pòssen udëi che tl otcënt ova i ëi de duta la Elpes i medemi ciapiei de filz vërc, għieci o fosc, dala scipa lergia cun na pitla capùla, na pinta bēndebo lergia che spintlova dojù y mo na bela pluma lessù. Nce i scizeri ova n tel ciapel ma mé cun la scipa plu raidera su. Ala fin dl setcënt iel ruvà dala Ingheltiera l zelinder tl rest d'Europa, tipiċi dl stil Biedermeier che à metù man ti Paejes Tudësc ntëur al 1830, y che ie deventà tl otcënt l ciapel-simbul dla borghesia y di zitadins dal muet. Per n struf tulova i ëi mo sëura, sot al zelinder ite, la cazina de sëida dal batotl. I ëi ova ntlëuta camejoc d'uni sort de culëures y plutosc curc, nchin che l ie deventà dainora l camejot da sceseles (doi de pitla faudes dovia japé) che vën trat sëura al didancuei dai jëuni da maridé (cun l ciapel vërt) y dai sunadëures. I marciadënc che jiva per l mond à scumencija ntëur al 1840 a se furnì drët da catif coche n se furniva te zità, cun la bagana y l zelinder. La bagana pudova vester de culëur ros, vërt o brum scur. L zelinder fova deventà, deberieda cun la bagana bruma scura, l guant da festa dl ambolt, dl dutor y di marciadënc; nce i nevices ova scumencija a tò la bagana y l zelinder per vester drët da catif pra si noza. Mo al didancuei se furnësc l ambolt y i urġas-adëures dl "Altstadtfest" a Persenon cun n zelinder, na bagana cuecena scura, na brea foscia nchin al jenodl, n camesëul y ciauzes blances.

La fiertles univa pludagiut trates sëura dedora dal camesëul, sén les mët i ëi maridei sot al camesëul da flëures ite, i mutons y i jëuni les mët mo for dedora dal camesëul cueciu.

Tla mitologia dl'antichità ova n bel ciol de pel ntëur ala vita n senificat simbolich de dé forza y prutezion a chi che l ova sëura. Nscila à te Gherdëina, coche te truepa valedes dla Elpes, de bela cëntes de pel valorisà dassënn l guant da festa de duc i ëi, di sunadëures y di scizeri. Ntëur al 1700 univa la cëntes fates cun de pitla nietes de plom o laton, rublides tla pel. Plu tert ie la cëntes de pel unides cujides ora cun scac dla plumes de pavon. Mo al didancuei vëniel fat cëntes de pel cun lëur de gran paziënza te "Sarntal" y te vel'autra valeda dla Elpes.

Tl setcënt ova l'ëiles dal muet te duta Europa de gran ciapiei cun la scipa scialdi lergia, per se dé na nota de eleganza. Tla dlieja de Piculin tla Val Badia y tla dlieja de La Plie de Mareo iel reprezentà, sun chedri dl '600, ëiles dl popul che ova sëura n ciapel fosch de filz cun la scipa raidera su cun sotite na gran cufia che curiva nce la urëdles. Ala fin dl setcënt à chësc ciapel fosch sainsom giapà la forma de na codla. Dal 1750 inant se trajova l'ëiles te Gherdëina sëura l gran ciapel fosch tlamà "cnëidl" (dal tudësch "Knödel") pra la l guant dala gherdëina dla nevicia y dla bagana. D'inviern ova l'ëiles na bela manëcia plutosc longia de 60-70 cm de pulicia de lustrel. Plu tert ài metù man de fé na manëcia de pulicia de bolp, mé de 25 cm y

bela turonda cun doi batotli per pert che spintlova ju.

D'instà se trajova sëura l'ëiles maridedes te Gherdëina la "slapa": la umans cun l carsetl dala pinta y la ostes à mo al didancuei sun l cë la slapa cun drët de bieie zandli bieie fins ntëurvia che vën nce metui sun l culere. L'ëiles dal cnëidl y la jéunes dal ciapel vërt à la slapa cuecena. La slapa à si ravises tla cufies che l'ëiles ova tl'Europa dl nord tl sies-cënt. Te truepa stues de Gherdëina iel da udëi fotografies de families ulache l'oma o l'ava ova pra la festa de familia l carsetl dala pinta o l carsetl fosch de sëida cun na bela slapa da zandli.

L frisc de uluch che vën trat sëura dal'ëiles pra l guant dala gherdëina à si ravises ti Paejes Tudësc: te n cheder dl 1517 de Bernhard Striegel, cunservà tla pinacoteca de Minca, iel da udëi mutans jéunes che à n frisc de uluch cun n urnamënt de de pitla piérles sun la fruent. Pra l guant dala gherdëina à la mutans, la jéunes y l'ëiles dala bagana l frisc amesa la fruent, che vën ciulà sëura l ciuf acioche l sibe bel ndrët. La umans dala slapa y la osta à l frisc sun l cë. Mo al didancuei à vel' landa de tëmp tla valedes dla Elpes sun l cë n ciuf cun ntëur n frisc strënt de uluch.

La studiëusa Donatella Bindi Mondaini à nresci che la ravises plu vedles à dessegur la cazina auta, bruma scura de lana cun sainsom na pinta de sëida bruma. Bonamënter iela unida purteda adalerch dal uriënt.

Te n relief romanich dl 164 do Gejù Crist, cunservà tl "Landesmuseum" de Bonn, iel rafifurà doi ëiles che reprejënta divinitieies che à coche simbul de si savëi y si esperiënza na "cazina" sun l cë. Chësta cazina vën tëuta dala umans pra l carsetl dala pinta y dala aves, ulache la cazina ie plu bassa y de lana nia ntënta. Te truepa valedes dla Elpes fòvel de tel cazines: tl Ötztal, tla Val d'Ega, tl raion de Bulsan/Gries, te Passaier, te Puster y tla Val Badia, ulache n ti dij "ciüria da pozi" (plu bassa, lergia y turonda dla cazina de Gherdëina). Coche l vën documentà da chedri dl 800, ova l'ëiles tl raion de Bulsan n carsetl dala pinta bruma y sun l cë na cazina drët auta de lana scura. Te Gherdëina ova la umans la

Jéuna dla Val Badia cun la "ciüria da pozi".

cazina danmesdì ntan la pruzescions y funzions religëuses, domesdì pra la funzions o la festes òveles la slapa.

Drët reres ie i pienesc de corn scur, auc y laurei ora cun de biei urnamënc, che vën purtei pra la gherlanda spiza, pra la slapa y dal'osta; purtruep ne n i giàten al didancuei nia plu da cumpré. Nce tla Spania à l'ëiles mo al didancuei pra si guant da festa pienesc de corn scur, mé scialdi plu auc de chëi che vën tēuc te Gherdëina.

N iede ova l'ëiles, per se stravardé dal frëit, doi roces da dessot: una cun n cërtl che teniva drët lergia la rocia, l'autra plu pesocia de drap de lana cuecena, al didancuei à l'ëiles mé una na rocia da dessot, de drap de lana cuecena cun n cërtl (rof). Drët particulera ie la rocia foscia scialdi lergia tlameda “scirossa” o “chitl”, che duta l'ëiles de Gherdëina à pra si guant da festa. La scirossa cun si pitla faudes de 4 mm sotes y turondes (tlamedes per tudësch “Sonnenfalten”) ie ènghe zeché de nia cunesciù tl'autra valedes, davia che tl'autra valedes ie chësta faudes plu sotes. Al didancuei sà me plu puecia ëiles da nfaudé sciosses: I uel vester na gran paziënsa y truep savëi per nfaudé a man te enes de lëur zirca 5 metri de drap de lana fina y lesiera. L drap drët bën nfaudà vën blanda ite tl'ega y metù a suië sun n tortl. Zakan unîvel nce metù verda ala luna per savëi can fé chësc lëur. La crëta ti òven al tò ju de luna, la faudes sta ponâ ita miec. Dovia, amez, vëniel cuji su n ciulët per pudëi taché ite la scirossa pra l carsetl o l mueder. Zeché che ie drët de uriginel pra l guant dl'ëiles, ie l barëut. Chësc barëut ie cuji su sun l mueder y fej sté drët bel la scirossa.

Cun la giaurida dla streda da Prucha nchin a Urtijëi tl 1856 iel ruvà te nota valeda for plu y plu jënt de zita per amiré y arpizé la bela montes che on ntëurvia (tl 1869 ie Paul Grohmann cun doi cumpanies ruvà per prim sun piza de Saslonch). Sambën fova la streda nce na sauridanza per l cumerz di lëures ziplei tl lén. Tres l turism ie duta la jënt de Gherdëina ruveda en cuntat cun la jënt de zità, tulan su for plu y plu si manieres de viver y si furnimënt, tralascian for plu suvënz de tré sëura i guanc dala gherdëina pra la gran festes.

Ntëur al 1900 se àl te Gherdëina metù adum grupes de personnes per stravardé cun ardimënt la vedla usanzes y l vedl savëi n con' di guanc dala gherdëina: una de chësta grupes fova la “Reservistenkolonne” che ie unida metuda su tl ann 1903 a Urtijëi y tl 1904 te Sëlva (che se dajova nce dassënn ju cun la cultura dl luech y judova pra bujëns soziei). L depenjadëur Šepl Moroder da Jumbierch ova na gran paszion per i guanc dala gherdëina y fova nce n culezionist de pec reres de chësc guant. Tres si dessënies y schizes ova bera Šepl studià a puntin i guanc dala gherdëina, purtan truepa propostes per i abeli y i derturé su. Coche bera Šepl da Jumbierch à dessenià i guanc dala gherdëina, nscila vëni mo trac sëura al didancuei. Cun si mutons y

sculeies àl nce ziplà figures che reprejënta la sortes defrèntes de guanc dala gherdëina metudes ora tl Museum de Gherdëina a Urtijëi y tla Mostra permanënta tla Cësa de Cultura de Urtijëi, y popes a mesura de persona furnides cun guanc dala gherdëina metudes ora tl Museum dla zità de Bulsan y tl Museum etnografich de Dispruch.

Cun 1 sustëni de bera Šepl da Jumbierch ie la defileda da noza ntëur al 1900 unida valoriseda dassënn. Te chëi ani fòvel unì fat defiledes da noza a Maran y a Bulsan, ulache l ova fat pea na gran cumpëida de jënt cun 1 guant dala gherdëina. La defileda de noza ie mo al didancuei de gran valor storich y culturel, ajache pra la noza iel mesun udëi duta la sortes de guanc dala gherdëina. Da plaza de dlieja nchin ala ustaria jiva i nviei ala noza te n orden particuler, che mustrova su l liam che uni nvià ova cun i nevices. Pra la nozes d'inviern jiva i nevices, l'ava y l nëine te na pendl, i fioces se sentova pra i nevices; duc i autri nviei ala noza jiva per l plu en slita, coche mostra nce de vedli chedri o fotografies. Per si varietà vëniel mo al didancuei, pra la segres y la gran festes ti luesc dla valeda, reprejentà la defileda da noza. Ti 1919 iel unì lascià su la "Reservistenkolonne"; dainora iel nasciù la "Union Costumes de Gherdëina" che fova la prima Lia dai guanc dala gherdëina. Ntan i ani dl fascism ti l'ova la lia data su, ma i guanc dala gherdëina univa mpo trac sëura pra la gran festes religëuses. Monce l podestà Arturo Tanesini ova cunscidrà che pra la pruzescions pòssen mo udëi avisa i guanc dala gherdëina che univa bele trac sëura da vedlamënter y te chësta ucajion iel da laudé che n valguni se mpënia dassënn per manteni vives la vedla usanzes, dantaldut pra i jëuni.

Ti ani do la vieres ài fat te duta Gherdëina n gran sforz per abiné adum guanc dala gherdëina da tré sëura pra la gran festes di luesc y per se n lascé fé de nueves, nce sce l fova drët rie a abiné ca draps y zandli de cualità. I sartëures de Gherdëina à dai ani cincanta nchin al didancuei fat passa 200 guanc dala gherdëina y mudà ora a privac y ala lies truep pec che fova menei o finei. Ti ani sessanta y setanta iel te duc i luesc de Gherdëina unì metù su lies che cëla di guanc dala gherdëina y porta inant l savëi de co se furnì do la regules tramandedes.

*Patrizia Ciechi Crepaz
en cunlaurazion cun la Lies Guanc dala gherdëina
de Urtijëi, S. Cristina y Sëlva*